

FISZ KÖNYVEK 1.

A sorozatot szerkeszti

H. NAGY PÉTER és THIMÁR ATTILA

Az olvasó – az olvasás

Irodalmi tanulmányok

Szerkesztette

L. Simon László és Thimár Attila

FIATAL ÍRÓK SZÖVETSÉGE
Budapest, 1999

Könyvek önmagunknak
Magyar kéziratípusok a 18–19. században

A középkor kéziratossági hagyományát nemhogy nem szakította meg a könyvnyomtatás, hanem még serkentette is. A kézzel írt könyv tekintélye a 16. századtól tért hódító népszerű nyomtatványok, röplapok, ponyvák világában sem csökkent. Némi általánosítással azt mondhatnánk, hogy a kéziratosság olyan periférikus területeken maradt meg sokáig, melyek anyanyelvű könyvkiadása és sajtója viszonylag szegényes volt, vagy ahol ennek politikai okai voltak.¹ Így ambivalens módon vett részt az ízlésformálásban: részint *korábbi századok hagyományainak* spontán vagy tudatos *megőrzésével*, másrészt a friss verstermés (könyvkiadást helyettesítő) terjesztésével, azaz egy *naprakész irodalmi tudat kialakításával*, harmadrészt az erkölcsi vagy politikai okokból tiltott szövegek és műfajok életben tartásával, vagyis *identitás-tényezőként*. Egyszerre volt konzervatív és progresszív jelenség, a napi literatúra kiszolgálója és ellenfele, a legkomolyabb szándékú értékmentés és a legolcsóbb szórakoztatás eszköze. Magyarország és Közép-Európa emiatt válhatott a 18–19. század kéziratosságának bőségszarujává, s egyben a népszerű, anyanyelvű világi nyomtatványok jelentős piacává.

A kéziratossági versgyűjtemények olyan gazdag mű- és közköltészeti anyagot őriznek, hogy pusztán már a források tipologizálása is komoly gondot jelent.² Másrészt, a vizsgált időszakban (1701–1840) több divathullám és évszázadok alatt konzerválódott stílusjegy

1 A magyar ponyvakiadás és a cenzúra viszonyáról bővebben: POGÁNY Péter, *A régi hazai népies ponyvakiadás problémái*, Ethnographia, 1958, 581–586.

2 A mai napig legteljesebb áttekintést adja STOLL Béla, *A magyar kéziratossági énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1565–1840)*, Bp., 1963 (erre STOLL + sorszám alakban hivatkozom).

(egyben hordozóik, a szövegcsaládok) hatásait kell figyelembe vennünk. Ez a rövid tanulmány másra nem is vállalkozhat, mint problémafelvetésre, s néhány – közel sem letisztult – kutatási szempont ismertetésére. (Munkámat az OTKA ösztöndíja támogatja.)

A KORÁBBI ÉVSZÁZADOK SZÖVEG-ÖRÖKSÉGE

Érdemes odafigyelnünk arra, hogy számos 17. századi szövegcsalád (*A kánai menyegzőtől a bujdosóénekekig*) másodlagos forrásai már nem kéziratok, hanem a 18. század közepétől sosem látott virágzásnak induló ponyvafüzetek. E versek többsége ekkoriban kopik ki kéziratinkból, s csak olyanok maradnak bennük, melyek épp e nyomtatványokat variálják. A reneszánsz-barokk vershagyomány önállósága, termékenység az 1760-as évekre jelentősen lelohadt, a zárt szövegekhez (főként széphistóriákhoz) fűződő értékfenntartó viszony, a század konzerváló ízlése azonban piacképesse tette a régi énekeket. Arany János tehát (túl a szájhagyományon) innen is jól ismerhette a Toldi-mondakört – Ilosvai 250 éves históriája nyomán!

A 17. századi versekhez társított nosztalgia jegyeit egyértelműen mutatják a kéziratok változatok. Hogy csak egy példát említsek: az *Isten hozzád, Erdélyország...* kezdetű, férj és feleség háborús búcsúvételéről szóló ének címe az egyik kéziratban Károlyi Sándorra, a kuruc hadak vezérére utal – ellenőrizhetetlen filológiai alappal.³ A kolofon Nagykároly várát jelöli meg szerzési helynek, de mint tudjuk, kolofont a legkönnyebb „frissíteni”.

Mindezzel csak arra szeretnék utalni, hogy a 18–19. század verstermése mellett az irodalmi és irodalom alatti tudatot áthatja az a nagyszámú régebbi ének, melyek kiadásai és másolatai országosan ismertek. A korszak szintetizáló jellegű: minden korábbi hagyományt magával görget, de erőnek erejével munkálkodik egy naprakész, saját poétikai kánon kialakításán.

3 RMKT XVII, 3., 224. sz. Legkorábbi lejegyzése: Szádeczky – *Miscellania* (1755), STOLL 251.

A VERSES PONYVÁK: A LÁTHATATLAN STANDARD

A ponyvák és a kalendáriumok szerepe a kulturális körforgásban: a regionalitás feloldása, az ország különböző részei közt vándorló szövegcsaládok egységesítése, stabilizációja. A mozgás ékes példáját adják az erdélyi énekeskönyvek; némelyikükbe több, a központi területek ponyvain mindennapos (s ezért kéziratba nem került) verset bemásoltak. Számos énektípus variálódásának egyébként véget vet a ponyvakiadás: a saját használatú szöveg helyett a nyomtatott, hitelesített változatot részesítik előnyben.

A kéziratok és ponyvák közti kapcsolat semmiképp sem feltétlen! Erre utal pl. a *Sirathatom, amik rajtam estek, lettek* tréfás vénlány-éneke, melyet sehova sem másoltak le. Ennek – véleményem szerint – egyszerű hagyomány-tudati oka van. Az ének nem más, mint egy már a 17. századból ismert vénlány-panasz pozitív kicsengésű parafrázisa. Alapszövege azonban sokkal erősebben élt az orális és fél-orális hagyományban, mintsem szükség lett volna az elrontott változatra.⁴ Ugyanerre a sorsra jutott a népszerű mulatódal, a *Pista bácsi, János bácsi* travesztíája, egy elég gyenge minőségű leánydicséret.⁵

A ponyvákon megszokott „minden mindennel összefér” elv áthatja a kéziratokat is. Van, ahol az énekek közt az összefüggés gyanúját is elvethetjük, annyira indokolatlanul követik egymást.⁶ Ez talán a szövegek *érkezésére* utal, azaz a gyűjtemény fejlődésére, gyarapodására. Néha ugyanannak a versnek több változatát is megtaláljuk egy forrásban; egyikük rendszerint egy nyomtatott változat másolata, mely a saját használatú variáns *után* kerül a kéziratba. A vers- és énekkedvelők főként a váci *Énekes Gyűjtemény* és a sárospataki *Érzékeny és Vig Dalok Gyűjteménye* kiadásaiból frissítették föl a jól bevált, de esetleg hiányos(nak érzett) szövegeket.

4 Már a 17. századból: RMKT XVII, 3. 46. sz. későbbi változatait ld. a készülő RMKT XVIII, *Közköltészet* I. 50–52. sz. alatt.

5 *Józsi bácsi, Péter bácsi, hej, csak a Zsuzskám hozza kend ki* (Új világi énekek é. n. OSZK PNY 723).

6 Érdekes az őrszavakra emlékeztető megoldás, ahogy pl. a *Ritka búza, ritka, kiben konkoly nincsen*, a *Ritka rendet vágtam, sűrű boglyát raktam* és a *Ritka kertben talál sz télben kinyílt virágot* azonos kezdőszava a másik szöveget is „behívja” a kéziratba. Az 1. és 3. között ez nagyon látványosan zajlik a *Kulcsár Pál-melodiáriumban* (1775–85), STOLL 319, 58. és 59. szöveg.

A jobb áttekinthetőség miatt forrásainkat célszerű csoportokra osztani. A legkézenfekvőbb csoportosítási szempontnak az *egyházi, világi és vegyes tartalmú* gyűjtemények megkülönböztetése tűnik.

A tisztán egyházi szövegeket tartalmazó énekeskönyvek között többségben olyanokat találunk, melyek gyakran egy-egy nyomtatott cantionale pontos másolatai (nyilván olyan vidékekről, ahová nem kellő példányszámban jutott el). Kivételt képeznek a szombatosok – ekkor már erősen tiltott – egyházának zsoltároskönyvei, melyekben többek közt Bogáti Fazakas Miklós fordításai is ránk maradtak. Gyakori, hogy a kézirat nem más, mint a nyomtatott könyv *függeléke*, a hiányzó vagy kiegészítendő énekek sorozatával.

A református énekeskönyvek egyik csoportja összefügg *Maróthi György* debreceni kántus-alapító munkájával. A hármóniás zsoltár-éneklés gyakorlata nyomán ugyanis négyszólamú nyomtatott Psalterium került használatba (1743), melynek szólamait (néha mind a négyet) a diákok lemásolták saját *melodiáriumaikba*, utóbb kiegészítve a többi templomi és halotti énekkel.⁷ Olyat is találhatunk, melyben két szólamot jegyeztek föl; ezt nyilván ketten használták párhuzamosan.⁸ A kötetek világi része – melyről részletesebben később szólok – többnyire mindezek *után* következik.

A vegyes tartalmú énekeskönyvek a 17. század óta jellemzőek. Érdekeségük, hogy akkoriban – sőt, a 18. század végéig – nem vált szét két különálló fejezetre a szakrális és profán versanyag, hanem felváltva szerepelnek a különböző szövegek.⁹ Sajátos módon tartoznak ide a mendikáns diákok kéziratai. Nevükhöz fűződik a paralitur-gikus hagyomány erősítése, műfajainak fejlesztése. Jellegzetesek a nagyenyedi és kolozsvári diákok gyűjteményei, ahol vegyesen találunk karácsonyi, húsvéti, pünkösdi *oratiókat* (ünnepi köszöntőverseket) és a lakodalmi mulattató szövegeket, a későbbi vőfélyversek

7 A hármóniás zsoltárhagyomány és a kollégiumi zene viszonyáról: BARTHA Dénes, *A 18. század magyar dallamai. Énekelt versek a magyar kollégiumok diák-melodiáriumaiból (1770–1800)*, Bp., 1935, bevezető; és CSOMASZ TÓTH Kálmán, *Maróthi György és a kollégiumi zene*, Bp., 1978.

8 Pl.: *Melodiárium* (1812–26), Szatmárnémeti, megyei könyvtár, MS 108 (diszkant-és basszusszólamok).

9 Ilyen pl. a *Szentsei-daloskönyv* (1704), STOLL 168.

előképeit színes hazugságaikkal, pimasz célzásaikkal. A két típus fej-fej mellett alakult ki, s bőséges az átjárás: a karácsonyi teologizálás gyakran átcsap ordas tréfálkozásba.

A tisztán világi gyűjtemények finomabb rendszerezése még nehézségekbe ütközik. Jó részük nem egy kéz munkája; akár több generációt vagy egy baráti kört „végigszolgáltak” a könyvek. Jól elkülönülő csoport az *omniáriumoké*, melyekben az égvilágon mindent feljegyeztek, így a (gyakran csak marginális) versek mellett ember- és állatorvosi fogások, gazdasági számítások, anekdoták, szószedetek, családi események, meteorológiai feljegyzések és receptek olvashatók. Ez a modell az alapja a 18. századi kalendáriumoknak is.

Itt kell kitérnem egy, a fenti szempontokon túlmutató csoportosításra: az összeíró és a gyűjtemény feltételezett viszonyára. *Primér* kéziratoknak nevezzük azokat, melyek repertoárja saját fejlődés során áll össze, azaz a hagyományba ágyazottság jellemzi. *Szekundér* kéziratunk már egy más irodalomfelfogás, az értékmentés, a *szöveggyűjtés* jegyében születtek, s a *muzeális* elv szerint alakultak ki.¹⁰ Ilyenek *Jankovich Miklós* gyűjteményei,¹¹ melyek alapjául számos saját és másoktól való kézirat, ponyva és talán kalendárium szolgált. *Pálóczi Horváth Ádám Ötödfélszáz énekek* c. közismert gyűjteményét nyomtatásra szánta; többen tudni vélik, hogy barátja, *Csokonai* elveszett népdalgyűjtése is beépült.¹² Hasonlóak *Kecskeméthy Csapó Dániel* versfüzetei¹³ is: a bennük szereplő szövegeket később *Dalfűzérke*-sorozatában ki is adta.¹⁴ Ezek – egy másodlagos, apránként megszilár-

10 Az ittenit kiegészítő csoportosítási szempontot ad KÜLLŐS Imola közköltészeti kötetünk előszavában, aki *auktoriális* (szerzői) és *receptuális* (befogadói), valamint *vegyes* gyűjteményeket (pl. Pálóczi Horváth Ádámé) megkülönböztet meg.

11 *Nemzeti Dalok Gyűjteménye* (19. sz. eleje; STOLL 531); *Magyar énekek új gyűjteménye* (1800; STOLL 553) Jankovich korpuszainak forrásairól részletesen: *Jankovich Miklós, a gyűjtő és mecénás*, Művészettörténeti Füzetek 17., szerk.: BELITSKA-SCHOLTZ Hedvig, Bp., 1985 (KÜLLŐS Imola és KOROMPAY Bertalan tanulmányai).

12 *Ó és új mint-egy ötödfélszáz énekek, ki magam csinálmányja, ki másé* (1813), STOLL 639. Kritikai kiadása: BARTHA Dénes, KISS József, *Pálóczi Horváth Ádám dalgyűjteménye az 1813. évből*, Bp., 1953.

13 *Holmi I–VI*. (1826–30), STOLL 735; Erdélyinek beküldött 1830-as évekbeli kéziratai: STOLL 744 és 768.

14 *Dalfűzérke válogatott népszerű dalokból fűzve Kecskeméthy Csapó Dániel által I–IV*, Pest, 1844–46.

duló – irodalomfölfogás jegyében megnyitották a műköltészet érdeklődését a közkultúra felé. A folyamat betetőzése az 1832-től induló népdalgyűjtés, Erdélyi János irányításával. Ekkoriban dömpingszerűen érkeznek az Akadémiára a primér és szekundér kéziratok; utóbbiakról – mellékelt levelek, címlap vagy efféle utalások révén – pontosan tudjuk, ki, mikor és hol gyűjtötte az énekeket.

AZ ÉNEKESKÖNYVEK FÖLDRAJZI MEGOSZLÁSA

Érdekes statisztikát kapunk, ha megvizsgáljuk a kéziratok provenienciáját. A korszak irodalmi identitás-mezői ugyanis – ellentétben a reformkor kiegyenlítő hágyományával – világosan kirajzolódnak. Ezer és egy oka lehet annak, miért oly kismértékű és lassú a szövegcsaládok mozgása a Kárpát-medence régiói között, a legalapvetőbb: a kulturális övezetek belső ízlés-szabályai.

Az alábbiakban a nagyon karakteres vonásokat gyűjtöttem egybe; a valamennyi régióban ismert szövegektől, továbbá a 17. századiaktól eltekintettem. A vizsgálatba nem vontam be a tisztán egyházi énekeskönyveket sem, mivel szerepkörük túlmutat a lokális viszonyokon. A világi és vegyes gyűjtemények típusai azonban elég szemléletesek ahhoz, hogy – a teljesség igénye nélkül – néhány átfogó szempontot adjanak a későbbi kutatáshoz.

I. Erdélyi típus

Az erdélyi versgyűjtemények funkcionális elkülönülése az összes közül a legerősebb. Az énekeket és a komoly avagy tréfás oratókat, köszöntő- és vőfélyverseket külön gyűjteményekben írták össze. A kéziratok legbővebb termőterülete az iskolavárosok (Kolozsvár, Torda, Nagyszeben, Nagyenyed) és a perifériák, főként a Székelyföld (Udvarhely skólái körül) és az unitárius falvak. A Partium különállása – mint azt később látni fogjuk – itt is megmutatkozik, ezért külön csoportként tárgyalom.

A közép-erdélyi és székelyföldi gyűjtemények jellegzetessége a régies (nemegyszer 17. századi) énekek divatja. Ez mind szöveg-, mind műfaj-szinten érvényes; itt találjuk a lakodalmi és ünnepi

didaktikus versek legtöbbjét, továbbá ezek tréfás „mellékműfajának”, a hazugságmeséknek alapszövegeit. (Későbbi, letisztultabb változataik Erdélyben csak az oralitásban találhatók meg – ott a mai napig –, kéziratossá válásuk igazi terepe azonban a felvidéki és dunántúli gyűjtemények.¹⁵⁾

A székely kéziratoknak saját, az országos divathullámoktól mentes, zárt repertoárjuk van, mely stílusában, hangnemében 20–30 évvel korábbi jellegű, mint a nyugati gyűjteményeké.¹⁶⁾ Itt találjuk a legtöbb anonim (zömében közköltészeti) verset; a kéziratok nincsenek tele a folyóiratokból másolt Bajza-, Vörösmarty-, Kisfaludy- és Kölcsey-művekkel. A ponyvákat azonban nyilván nagy becsben tartották – Erdélyből ismerjük a legtöbb ponyvás című kéziratot (pl.: *Világi énekek szomorúak és vígak*,¹⁷⁾ *Szívet gyönyörködtető világi énekek*¹⁸⁾ stb.). Különösen a 18. század végi füzeteket másolták buzgón.¹⁹⁾ (Az erdélyi másolatokra egyébként helyi megoldások, elhajlások jellemzőek, bár néhol a nyomtatott címlapot is leutánozták, cirkalmas záróábráival és tekervényes címevel együtt.²⁰⁾

Erdélyben – a Felvidékkel ellentétben – a kéziratok többsége egynyelvű; a nemzetiségek gyűjteményei nem keverednek. Ez egy – a sokat emlegetett együttélést nem megkérdőjelező, csak határait kijelölő – kisközösségi izolációra utal. Ehhez nyilván kedvező talajt biztosítottak az anyanyelvű iskolák és a céhek. Nemzetiség-csúfolásnak csak foltokban leljük nyomát egészen az 1830-as évekig, amikor a szlovák vándormesterek és -kereskedők lettek a célpont.²¹⁾ Bár az énekek németellenes felhangja nagyon erős, kizárólag a betolakodó, ill. Erdélybe vezényelt német katonákra vonatkozik. Több szövegcsalád ostromozza azokat a magyar nemes- és polgárosszonyokat, akik

15 A kérdésről bővebben az RMKT XVIII, *Közköltészet* I. kötetében, a hazugságversek jegyzeteiben.

16 A recens folklórral hasonló a helyzet: míg egyre több szövegről kiderül, hogy országosan ismert volt, az Erdélyben, különösen a peremvidékeken gyűjtött népdalok többsége helyi eredetűnek látszik.

17 STOLL 677.

18 STOLL 811.

19 A Székelyudvarhelyt összeírt *Dávidné Soltári* (1790–91), STOLL 393 pl. több szöveget tartalmaz ponyváról.

20 Pl. *Fiátfalvi verseskönyv-töredék* (1773), STOLL 308.

21 A legnépszerűbb szöveg: *Tót embernek mestersága víkon gyolcsa zárulni*.

1711 után német tisztekhez mentek feleségül.²² A madéfalvi veszedelem (1764) után még tovább fokozódik a megszállók iránti gyűlölet; több (országosan ismert) németcsúfolónak helyi változatai alakultak ki.²³ A románokat ritkán gúnyolják, akkor is csak a deviánsokat (a román hegyi rablók éneke, vagyis az *Opre Tódor nótája*²⁴ és egy-két karácsonyi mendikáns-vers makaronikus tréfáira gondolok).

II. Felvidéki típus

A felvidéki kéziratok sok archaikus vonása az erdélyiekkel rokon, de bőven vannak szerkesztési és szövegszintű eltérések is. A kulturális központok: Pozsony, Nagyszombat, Nyitra, a szlovák és vegyes nyelvű énekeskönyvek kirajzasi pontja pedig Túróc és Liptó vármegye, továbbá a Szepesség (a krakkói iskolák vonzáskörzetében). Jellemző, hogy a keleti megyék (Gömör, Torna, Sáros) az észak-keleti-partiumi típusba sorolhatók, a középsők (Komárom, Nógrád, Ipoly-vidék) pedig inkább a dunántúliakhoz.

A felvidéki gyűjtemények gyakran többnyelvűek: a magyar és szlovák szövegeken kívül elég sok latin, egy-két lengyel és német verset is találunk. A szlovák közköltészetnek – a szerényebb ponyvapiac és a könyvkiadás hiányosságai miatt – még a Kollár utáni időkben is elsődleges élettere a kéziratok variálódás.²⁵ Szövegeik nemegyszer a korabeli cseh és morva gyűjteményekkel tartanak kapcsolatot, míg azonban ott e versek a folklórban is megtalálhatók, a szlovák

22 A két legfontosabb: az országosan ismert *Csaknem elájultam, hogy meghallottam* és a csak Udvarhelyről ismert *Ugyan eláradt Erdély országában* (egy Garbarits nevű költő pasquillusa *Az erdélyi úriasszonyokról, kik némethez mentek férjhez 1700-nak elején*) Miksa László gyűjt. (18. sz. vége – 19. sz. eleje), STOLL 501, IV, 212a.

23 Pl. a *Szeğin puntrás németi* kezdetű tréfás panaszének (ld. hamarosan elkészülő kritikai kiadásunkban).

24 Részletes elemzését ld. KÜLLŐS Imola, *Opre Tódor nótája. A 18. századi kéziratok énekeskönyvek és a néphagyomány = A megváltozott hagyomány. Folklór, irodalom, művelődés a 18. században*, Szerk.: HOPP Lajos, KÜLLŐS Imola, VOIGT Vilmos, Bp., 1988, 235–275.

25 A kérdésről – magyar nyelven – bővebben: MINÁRIK, Jozef, *A Kollár előtti kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények költészete (A régi szlovák és magyar költészet jellemzéséhez)*, Filológiai Közöny, 1966, 432–446; ill. Uő, *Szerelmi költészet a régi szlovák irodalomban = A megváltozott hagyomány...*, id. kiad., 217–234.

oralitásba jóval kevésbé szálltak le.²⁶ A szlovák népzene ma ismert arculata egyébként épp a 18. században alakult ki (kivéve az újstílusú magyar népdalok térhódítását).²⁷

A többnyelvűség sajátos fordításkultúrát alakított ki. Több magyar és szlovák éneket fordítottak latinra, mivel a másik élő nyelvet nem bírták olyan erősen.²⁸ A latin közvetítés nyomán számos makaróni-vers született: magyar–latin, szlovák–latin és magyar–szlovák keveréknyelven.²⁹ (Gondoljunk csak a *Volt tót kuruc dala* néven ismert szövegcsaládra.³⁰) A valódi kétnyelvű összeírók jóvoltából azonban számos teljes fordítás ránk maradt, így több – eddig magyarnak tartott – ének szlovák származására fény derült.³¹

A kéziratok igen sokat tettek a Faludi- és Amade-hagyomány elmélyítéséért. Kettős stílusrendjük miatt azonban – túl a nyugatias Amade részletekbe vesző játékosságán – teret engednek egyfajta (az építészetből vett terminussal szólva) *parasztbarokknak*. A bukolikus hagyomány és a korabeli világkép összehangolása nyomán pasztorális, kedélyesen szegény légkör alakult ki az énekekben, bumfordi irodalmi (és zenei) ötletekkel. Kellékei: természetközeli életmód, a szegénység apró örömeinek dicsérete, finom sajtok, kenyér, pásztorhangszerek és azok hangulata (dúr hexachordia és szlovák népzenei fordulatok). Ez a szlovák közvetítéssel érkező, német és cseh–morva alapokon nyugvó hagyomány leginkább a korszak karácsonyi énekeiben, betlehemes játékaiban érhető tetten. Elég, ha *Edmund Pascha* (rendtársa, *Zrunek György* által magyarra fordított) pásztormiséjére gondolunk, melynek cseh és német rokonai a kor legnépszerűbb

26 Csak egy példa: a *Já milujem, nesmím povidati* (korabeli magyar fordításban: *Én szeretek, nem merem mondani*) ma már nemigen él a szlovák folklórban (a múlt század közepén még van róla adat), a morva néphagyományban viszont igen.

27 A kérdésről részletesen BARTÓK Béla, *Népzene és a szomszéd népek népzeneje* (1934), Bp., 1952.

28 Pl. Faludi *Tarka madár* c. versének latin fordítása a *Lőcsei énekeskönyvben* (1768): *In viridi ramo sedet turdus* (168).

29 Pl. *Cur amare ploras, gyönyörű virágom – Cur amare ploras, mé milé srdečko – Mért sírsz keservesen, gyönyörű virágom*.

30 Részletesen: KÜLLŐS Imola, „*Hej, mikor én kuruc voltam Rákóczi vojnában*”. Egy 18. századi kéziratok énekszöveg elemzésének tanulságai = *Népi kultúra – népi társadalom*, XVIII, 1996, 167–192.

31 *Ne járj hozzám, szívem, éjjel = Nechodz, šuhaj, v noci ke mne*. A szlovák változat kiadása: MINÁRIK, Jozef, *Piesne a verše pre múdrych i bláznov*, Bratislava, 1969, 125. (1775)

darabjai közé sorolhatók.³² A 18. század közepén rögzül – az említett szláv hatásokra – a magyar karácsonyi ének- és szokáshagyomány nagy része is, számos vendégdallammal és szövegtípussal.³³

A felvidéki énekeskönyvek virágkora az 1750–70-es évek, azaz a rokokó ízlés divatja. (Ekkoriban még erdélyi kéziratokban – pl. *Szíveket Újító Bokréta* – is találunk Amade-verseket és az őt imitáló helyi költők rímbravúros, gyakran erőltetett műveit.³⁴) Mihelyt ez a divathullám leáldozik, az észak-nyugati területek magyar énekeskönyvei megfogyatkoznak, s átengedik a helyet szlovák társaik „konzervatívabb” világának. A 18. század utolsó két évtizedében egyértelműen a sárospataki és debreceni kollégium vonzáskörébe kerül át a főhangsúly, feljük orientálódnak a nyugat-erdélyi és a kelet-felvidéki gyűjtemények.³⁵ Főként Patakon találkozunk még sokáig a felvidéki eredetű szövegekkel.

III. Dunántúli típus

A Dunántúl történelmét végigkíséri a „Nyugat kapuja” szerep és a provincialitás kettőssége. A török kiűzése után épp ezekre a területekre telepítettek új népeket, ill. az ország más vidékein élőket. Az izolált fejlődés-modell (pl. Erdély) ellentétpárjaként itt (főként a nagyvárosokban, mint Buda, Győr, Komárom, Sopron, Székesfehérvár) a szüntelen mozgás, a rövidtávú ízléstendenciák uralkodtak. Nem véletlen, hogy ezek jeleskedtek a leggazdagabb kalendárium-kultúrával, ami a ponyvánál komolyabb szórakozást ígért (noha megesett, hogy egész pagellákat adtak ki bennük újratördelve).

32 Kiadásai: TERRAYOVÁ, Jana Maria, *Edmund Pascha: Vianočná omša F dur. Harmonia Pastoralis*, Bratislava, 1987; PÁSZTOR Lajos, *Két gyöngyösi betlehemes mise a 18. századból*, ItK 1986, 407–456. A mű szlovák kérdéseiről: MIHALOVIČ, Peter, *Pramene l'udovej hudobnej kultúry na Záhori (Rukopisné pamiatky do konca 19. storočia)*, Slovenský Národopis, 1995, 324.

33 A kérdésről bővebben írtam megjelenés előtt álló *Cseh–morva népdalváltozatok magyar karácsonyi népdalokhoz* c. cikkemben a *Cseh–magyar kulturális kapcsolatok* témaköréből készülő tanulmánykötet számára.

34 STOLL 299.

35 A háromnyelvű *Cantilenæ – Énekek – Pesnický* (18. század 2. fele; STOLL 452) magyar versanyaga már nagyjából pataki jellegű.

Emellett – ha máshonnan nem, Csokonai vagy Pálóczi Horváth Ádám szavaiból – persze jól látható a falusi lakosság elmaradottsága, bezárkózása, archaikuma.

A dunántúli gyűjtemények közös vonása: a karakter hiánya. Csaknem minden szöveg- és forrástípus megtalálható, mégis, mintha mindegyik csak egyedi eset, kivétel lenne. A gyors ízlés-reakciók nyomán egy laza kéziratot hagyomány jött létre. Nagyon kevés olyan verset ismerünk, melyet csak a Dunántúlon jegyeztek fel. Főként a Felvidék és Erdély közt közlekedő vándorstrófák új kontaminációs *láncaira* találunk példát. A túlságosan naprakész divatkövetés ellenében viszont épp itt készülnek a leghíresebb szekundér gyűjtemények: Jankovich Miklós, *Pázmándi Horváth Endre*,³⁶ Pálóczi Horváth Ádám és pannonhalmi szerzetesek hatalmas, korábbi kéziratokat és ponyvákat integráló korpuszai. Céljuk: a sebesen vágató irodalmi ízlésváltozás áldozatává váló, lassanként feledésbe merülő régi magyar (és a köznéptől gyűjthető) énekanyag konzerválása.

IV. Az alföldi és északkeleti–partiumi típus

1. Sárospataki és északi típus

A pataki kollégium 17. századi virágzása után a 18. század kiegyensúlyozott, másodlagos központ-szerepe következett. Zárt ízlésrendszerének tanúi az 1770-es évektől ugrásszerűen megszorodó melodiáriumok, melyek praktikus egyházi énekeskönyvként, szólamkönyvként funkcionáltak, s (jobbára a gyülekezeti énekektől független csoportban) megtaláljuk a helyi rokokó dalirodalom javát.³⁷ Jellemző, hogy csak anonim felvidéki szövegek kerültek be közéjük (a katolikus Amadé énekei nem), viszont saját, pataki énekeket bőven ismerünk. Ezek a rokokó heterometrika jegyében, némileg az Amade-követők mesterkélte, udvarló hangnemében születtek. Emellett igen gazdag a törökök és franciák elleni háborúkat idéző hazafias marsok repertoárja.

A melodiáriumokban igen sok közköltészeti alkotás is ránk maradt. Erős a gyanú, hogy az 1824-től összeírt, minden bizonnyal

36 *Horváth András-énekeskönyv* néven 1799–1800 (STOLL 444) és 1813 (STOLL 637). A gyűjteményeket a Fejér megyei Pázmádon írhatta össze.

37 Csaknem teljes repertoárjuk kritikai kiadása: BARTHA, *Im.*, 1935.

szekundérnak tekinthető *Felvidító*³⁸ kötet sorozata korábbi pataki és környékbeli gyűjtemények, illetve debreceni kéziratok repertoárját rögzíti.³⁹ Az egykori diákok északkeleti és partiumi kirajzása, rektori és lelkeszi hivatalai jól mutatják a pataki énekstílus elterjedését, elvegyülését az ottani hagyományokkal.

2. Debreceni és partiumi típus

A leggazdagabb kézirattermő vidék a debreceni nagykollégium és annak szellemi környezete, a partiumi fiók-iskolák (ill. az onnan származó diákok). A 18. század utolsó harmadában még éppolyan kéziratok születnek itt is, mint Patakon: világi szövegekkel kiegészített melodiáriumok (épp ezért nehéz eldönteni némelyikükről, vajon melyik kollégium holdudvarához köthető). A későbbiek (az 1800-as évektől) elenyésző énekelt versanyagot tartalmaznak, sokkal inkább olvasásra szánt satirikus költeményeket (köztük Csokonai, Kovács József és Mátyási eposz-paródiáit).⁴⁰ Nem divatosak a ponyvák, de virágzik a Csokonai-kultusz; nemcsak saját verseit másolgatják nagy buzgalommal, de ezek parafrázisait is (pl. az árván maradt csikóbőrös kulacs éneke).⁴¹ Erre a hagyományra épül rá a nemzeti irodalmi törekvések gazdag recepciója. Tanúi az 1830–40-es években keletkezett idézetgyűjtemények, melyekben rengeteg Bajza-, Kisfaludy-, Vörösmarty- és Kölcsey-aforizmat írtak össze (divatjuk aztán Patakot is elérte, különösen Károlyi István poézist tanuló diákjai körében).⁴²

Ennek kapcsán jól megfigyelhető, hogy az 1840-es évekre az ország irodalmi régió-tudata fellazul, az addig szuverén ízlésű területek közt erősödik az átjárás, a napi verstermés hamarabb hozzáférhető a bővülő sajtókínálaton keresztül. Míg Kazinczy fellépése korában a

38 STOLL 720.

39 A pataki melodiáriumok szakirodalma a leggazdagabb, s jó tipológiai szempontokat szolgáltat: BARTHA Im., 1935; CSOMASZ TÓTH, Im., 1978; KOMÁROMI Sándor, *A 18. századi sárospataki kéziratok versgyűjtemények = Kultúra és tradíció. Tanulmányok Ujváry Zoltán tiszteletére*, szerk. VIGA Gyula, Miskolc, 1992, 491–497.

40 E szöveghagyományról: BÁN Imre, JULOW Viktor, *Debreceni diákirodalom a felvilágosodás korában*, Bp., 1964.

41 *Miscellanea Litteraria* (1830-as évek), Szatmárnémeti, megyei könyvtár, MS 158.

42 Keze nyomát Sütő Károly gyűjteménye (1837, STOLL 823) és a szatmári Kolonay Sámuel versgyűjteménye (1835–40, Szatmárnémeti, megyei könyvtár, MS 142.) versmásolatai közt is megtaláljuk („Jeles szorgalmad dicsértetik”).

dunántúli szerzőket (a Kisfaludyakat, Berzsenyit) távolinak, saját köreikhez szólónak kiáltották ki az ítések, a szabadságharc előtti évtizedben olvasottságuk országossá, népszerűségük nemzeti értéké, az oktatásban is helyet kapó kultúrkinccsé vált. Így nem kell csodálkoznunk pápai diákok bőséges Kölcsey-ismeretén, de a szatmáriak Berzsenyi-idézetein sem.⁴³

3. Közép- és dél-alföldi típus

Az Alföld többi régiójában a dunántúlihoz hasonló, vegyes összetételű, különösebb helyi specialitás nélküli gyűjtemények születtek. Kiemelkedik közülük a makói kézirat,⁴⁴ mely – gazdag énekanyagán kívül – egy teljes vőfélykönyvet is megőrzött, méghozzá nem ponyváról másolt, hanem részben egyedi(nek látszó) szöveggel.⁴⁵

A 18. század Habsburg-háborúiban fontos szerepet játszó Jászkunság afféle székely módon konzervatív gyűjteményeket alkotott. (Bizonyos, hogy még újabb kéziratok kerülhetnek elő a vidékről.) Egy századdal később, Tóth István fülöpszállási kántor kottás gyűjteményében azonban már operarészletektől a hazafias énekelt verseken át a 18. századi rokokó és közdal-termésig mindent megtalálunk; ez az 1830-as évek irodalom- és zeneszociológiai kutatásainak gazdag forrása.⁴⁶ A debreceni diákság Kecskemét környéki kirajzása nyomán több, debreceni típusú gyűjteményt ismerünk a Kiskunságból is.

Az alföldi kéziratokban – egyetlen helyi jellegzetességként – igen sok, pusztai romantikát és idilli világot idéző zsánervers található; ezek többsége az 1820-as évektől virágzó népszínművek betétdalaként lett ismert. E verseskönyvek zömét az Erdélyinek beküldött anyagban találjuk.

43 Pl.: Kolonay Sámuel versgyűjteménye (1835–1840, ld. fentebb); *Verseskönyv* (1830–40-es évek) Szatmárnémeti megyei könyvtár MS 30.; *Poëta Gyűjtemény* (1840) uo. MS 135.

44 *Makói kézirat* (1826 előtt).

45 A vőfélykönyv kiadása és elemzése: KÜLLŐS Imola, *Balassi-strófa egy múlt századi vőfélykönyvben (Újabb adatok a Balassi-strófa élettörténetéhez) = Morzsák. Tanulmányok Kisbán Eszter tiszteletére*, szerk. KUTI Klára, Bp. 1997, 105–125.

46 Tóth István: *Áriák és dallok verseikkel* (1832), STOLL 786.

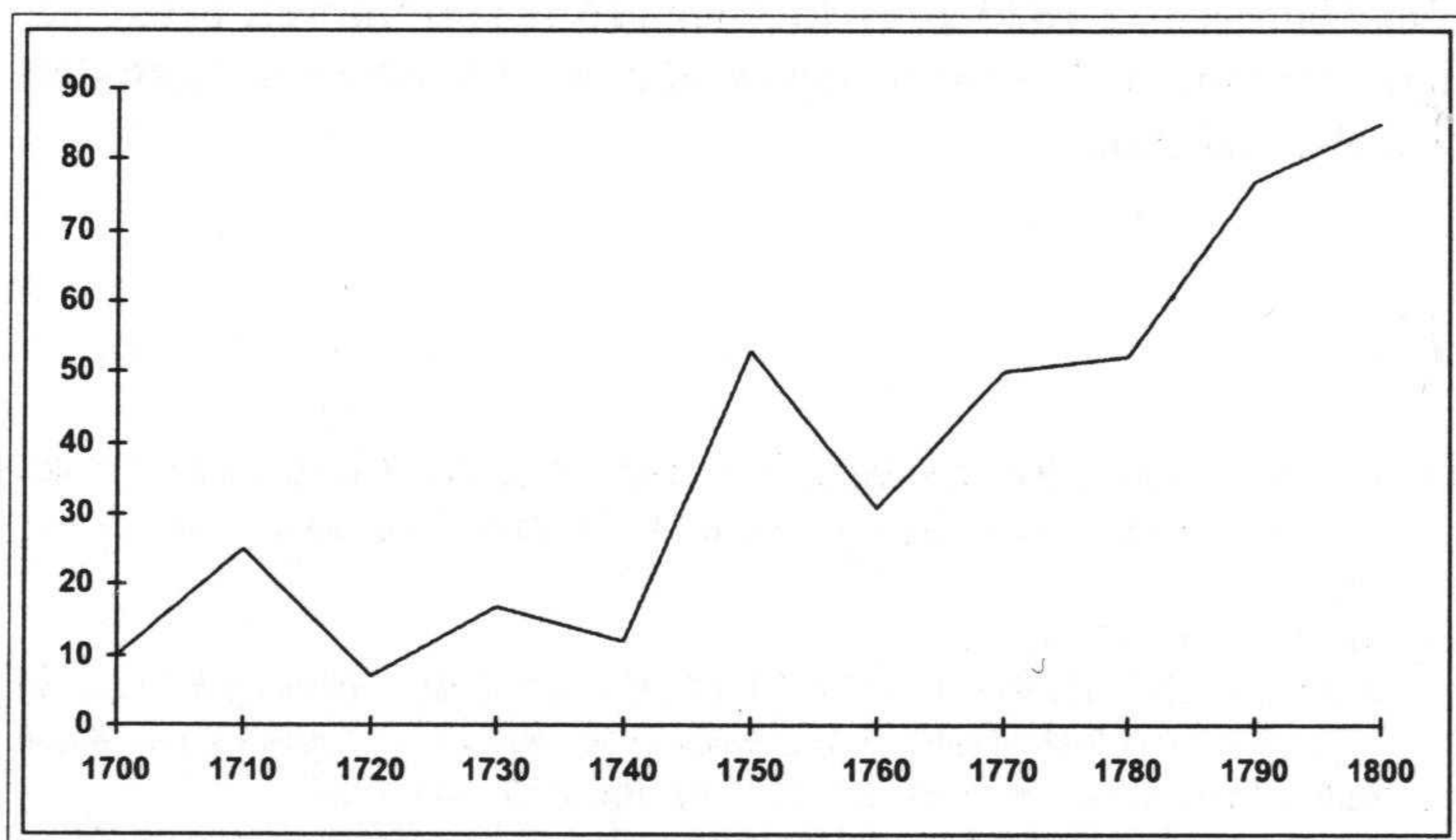
A KÉZIRATOK MEGOSZLÁSA TÉRBEN ÉS IDŐBEN

A területi tagoltságot az egyes régiók vezető szerepének időbeli változása egészíti ki. Durva általánosítással az alábbi dominancia-korszakokat lehet kijelölni:

I. 1700–1740	Erdély
II. 1740–1770	Felvidék
III. 1770–1790	Sárospatak
IV. 1790–1840	Debrecen

Ez természetesen nem arra utal, hogy a kéziratos kultúra ne virágozhatna párhuzamosan, csupán a korszak modellértékű énekeskönyveinek provenienciáját hangsúlyozza. Jellemző, hogy a Dunántúl soha nem tölt be ilyesfajta vezető szerepet.

Ábránkon jól látható, hogy a feltárt források igen egyenetlenül oszlanak meg, különösen a 18. században. A század első és második fele közti arány 1:3. Míg az első 50 esztendőben hol megugrik, hol visszaesik a termés (legszegényebbek az 1710-es évek, leggazdagabbak az 1740-esek), a másodikban végig emelkedő tendenciát mutat. Összegzésként megjegyezném: az itt leírt ismertetőjegyek és csoportosítási szempontok inkább a szélsőségekre, mint a tipikus jelenségekre vonatkoznak (miként a források is nagyrészt nehezen behatá-

rolható, atipikus gyűjtemények). Nagyon sok részletkérdés felvetésére és tisztázására lesz szükség ahhoz, hogy a kéziratos hagyomány valódi törvényszerűségeit, a térbeli, az időbeli és a stiláris mozgástér határait megismerhessük. Ennek nyomán nemcsak az írásbeli kultúra, de (implicit módon) az oralitás és a fél-oralitás (ideértve az iskoladrámákat és a népszínműveket is) világába, összefüggés-rendszerébe is bepillantathatunk majd.

★

E cikkben – túl a bibliográfia tételein – számos olyan ötlet is írásos alakot öltött, melyet nem egyedül, hanem tutorommal, Küllős Imolával közösen találtunk ki, a közköltészeti szövegkiadás hosszú vitái során. Eddigi és további segítségéért e helyütt is köszönettel tartozom.

⊛ Voigt 1988, 13-14.